

Bevindelijk gereformeerden in de negentiende eeuw

Een poging tot een ‘alternatief’ overzicht

– door Jan Zwemer –

Transparant 8.3 (1997) 7-10

De meest algemene ontwikkeling op (protestants) kerkhistorisch gebied in het negentiende-eeuwse Nederland was misschien wel de steeds vrijzinniger oriëntatie van de predikanten in de Hervormde Kerk en het splitsingsproces dat mede hierop volgde. In de geschiedschrijving door de erfgenamen van de bevindelijk gereformeerden onder deze afgesplitsten, is vooral aandacht geweest voor het organisatorische aspect: de plaatselijke gemeenten en het tot een geheel groeien van gemeentengroepen staan dikwijls centraal. Ook wordt de continuïteit ten opzichte van het verdere verleden, de periode van de Nadere Reformatie, graag benadrukt.¹ Daar de twintigste-eeuwse bevindelijk gereformeerden zich ook het liefst in de traditie van de Nadere Reformatoren plaatsen, dreigt een beeld van het verleden te ontstaan waarin de continuïteit voorop staat.

De bedoeling van dit artikel is het vragen van aandacht voor een aantal verschillen in de geloofsbeleving van de bevindelijk gereformeerden in de achttiende, de negentiende en de twintigste eeuw. Mijns inziens had de negentiende eeuw namelijk op de lange termijn gezien, heel sterk het karakter van een overgangperiode als het gaat om de geloofsbeleving van de bevindelijk gereformeerden. Kerkhistorisch gezien waren voor hen twee ontwikkelingen van groot belang: een afnemende waardering van de vrije werking van de Geest en de verbreking van de band tussen het kerkvolk en de theologisch onderrichte predikanten.

Twee algemeen historische omstandigheden speelden ook een rol. Anders dan in de twintigste eeuw, waren de bevindelijk gereformeerden nog grotendeels onderhevig aan de ongewisheid van het leven: snelle verandering van levensomstandigheden, ja tot bittere armoede toe, behoorde tot de reële mogelijkheden. Een andere strikt ‘historische’ randvoorwaarde voor hun geloofsbeleving was het langzaam toenemende contact tussen aanzienlijk verschillende plaatselijke gemeenschappen. Dit proces startte op verschillende momenten in verschillende regio’s en werd pas ver in de twintigste eeuw voltooid. Juist doordat de bevindelijken niet meer bereikbaar waren voor de inmiddels steeds nationaler opererende predikanten, kon een eigen religieuze subcultuur ontstaan. Deze vier factoren tezamen zorgen voor het overgangskarakter van de negentiende eeuw in de geschiedenis van het bevindelijk gereformeerd geloven in Nederland. De eind twintigste-eeuwse situatie in de (Oud-) Gereformeerde Gemeenten en geestverwante groepen kan zonder een verstaan van deze eerdere, complexe overgang niet ten volle begrepen worden.

Homogenisering in de voorstelling van de heilsorde

Kerkhistorici F.L. van Lieburg en C. Graafland hebben eerder op deze overgang gewezen. Zij spreken over een systematisering van de bevindelijkheid, een ‘versmalling’ van het heil. Het bekeringsproces zoals die in bevindelijke kring beschreven wordt, gaat in de loop van de negentiende eeuw steeds langer duren: meer stadia moeten in een steeds striktere volgorde (‘model’) beleefd worden. Een hoge mate van geloofs zekerheid wordt steeds normatiever en barmhertig worden de gemeenten worden de ‘ware’ gelovigen steeds meer een aparte categorie. Verder vermoeden zij – de gegevens zijn schaars – dat de vroomheid zelf van de bevindelijken niet

¹ H. Florijn, *De Ledeboerianen. Een onderzoek naar de plaats, invloed en denkbeelden van hun voorgangers in 1907* (Houten 1991).

sterk afgeweken moet zijn, van die in de eeuw ervoor en erna. Graafland benoemt haar als ‘de geloofskern van de gereformeerde traditie’ – waarbij we moeten denken aan de beleving van ellende, verlossing en dankbaarheid in relatie tot Christus zoals die in de twintigste eeuw ook voorkomt onder minder bevindelijke orthodoxe gereformeerden.²

Van Lieburg en Graafland zijn van mening dat de schematisering die zij constateren in de negentiende eeuw het gevolg is van het veelvuldig teruggrijpen op ‘overjarig koren’, de geschriften van de Nadere Reformatie. De bevindelijken grepen er algemeen op terug bij gebrek aan theologisch geschoolden in de eigen traditie, die hen van een passend antwoord op de noden en vragen van de tijd hadden kunnen voorzien. Dat was een vorm van ‘overplanting’ die volgens Van Lieburg minder gewenste gevolgen had: het kerkvolk ging aan de haal met noties rondom de heilsorde die in feite thuishoorden in de studeerkamer van de theologen. Zo ontstond als een soort ‘gezonken cultuurgood’ een ‘bevindelijke scholastiek’. Daaraan werd bijgedragen door de sinds de achttiende eeuw sterk veranderde gemeentestructuur. Onderdelen van het conventikel werden opgenomen in “een ambtelijke, kerkordelijke en liturgische sfeer (...) maar dan wel buiten de Hervormde kerk.”³ Wanneer preken van oude schrijvers gelezen werden, was er immers sprake van een oneigenlijke situatie. De schildering van de cesuur tussen bekeerden en ongelovigen was gebaseerd op de voor-negentiende-eeuwse situatie met soms grote groepen onverschilligen en openbare zondaars in de kerk. De kenmerken-prediking van de oude schrijvers paste dus niet helemaal bij het meer homogene, vromere gedragspatroon in de gescheiden kerken.⁴

Relatief homogeen gedragspatroon

Dit homogener gedragpatroon ontstond mede doordat de eind-achttiende-eeuwse kloof tussen de universitair geschoolde predikant uit de burgerstand en de gemeenteleden in de nieuw gestichte gemeenten afwezig was. Een andere factor was dat aanvankelijk veel bekeerden tot de gemeenten toetraden, zodat ook losjes levende onverschilligen, die de volkskerk nog wel kende, niet meer aangetroffen werden. Soms namen de gemeenteleden gezamenlijk een soberder vorm van kleden aan, bijvoorbeeld onder invloed van Budding, Ledeboer of Sterkenburg, een vorm van maatschappijkritiek die we ook tegenkomen bij de achttiende-eeuwse opwekkingsbewegingen in Engeland. De strengste volgelingen van Wesley gingen in het zwart of donkerblauw gekleed.

[8] Maar pas in de twintigste eeuw begonnen kerkeraden onder invloed van nu ook in deze kringen weer functionerende predikanten uit andere standen en andere regio's de plaatselijk geldende normen te stroomlijnen. Dit ‘beschavingsoffensief’ was dus niet relevant voor bevindelijk gereformeerden in de negentiende eeuw, in tegenstelling tot de situatie in confessionele of Dolerende kring aan het eind van de eeuw.⁵ De negentiende eeuw kenmerkte zich dus door een zowel van de achttiende- als van de twintigste-eeuwse situatie afwijkende relatieve homogeniteit in het gedragspatroon van de gemeenteleden: een ‘bovenlaag’ ontbrak in vele gevallen.

Waardering van opwekking en emotie

Verder ging de sinds de achttiende eeuw voorkomende relatie tussen opwekkingen en bevindelijkheid verloren in de negentiende eeuw. Niet alleen kwamen impulsen zoals die van de

² F. van Lieburg (red.), *De Stille luyden. Bevindelijk gereformeerden in de 19^e eeuw* (Kampen 1994) 43, 64, 140-144.

³ Ibid, 153

⁴ Volgens Van Lieburg, 157, betekende dit dat de kenmerken in kwestie des te meer in het innerlijke gemoedsleven gezocht werden.

⁵ R. van der Laarse, *Bevoogding en bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse provinciestad 1780-1930* (Den Haag 1989) 207, 271.

opwekkingen in Engeland minder gemakkelijk in de geïsoleerde bevindelijke gemeentegroepen binnen, maar ook kwam in die gemeenten de uitgangssituatie voor een opwekking – een gemeente die voor een flink deel bestaat uit niet-verzekerde gelovigen of zelfs onverschilligen – veel minder voor dan in de Hervormde Kerk. Die situatie was in de achttiende eeuw wel anders geweest. Al lag er nog een hemelsbreed verschil tussen de prediking van de ‘vijf nieten’ van Schortinghuis en die van de Nijkerker opwekkingspredikant G. Kuiper, we moeten toch niet uitsluiten dat tussen deze twee uitersten allerlei soorten van prediking in lagen, die meer gemeen hadden dan dat ze verschilden. In elk geval kunnen de prediking van de zogenaamde ‘evangelisch bevindelijken’ zoals Ewaldus Kist, en de opwekkingsprediking elkaar geraakt hebben, in elkaar overgelopen zijn. Beide wilden immers geloofszekerheid brengen voor een groter deel van de gemeenteleden. In de loop van de negentiende eeuw verzamelden de voorstanders van de prediking van geloofszekerheid zich in de Christelijke Afgescheiden Kerken, terwijl degenen die daar als bevindelijken buiten bleven, de evangelisch bevindelijke prediking uit de eeuw daarvoor afwezen.⁶ In hun zelfstandige gemeenten had het bevindelijke zelfonderzoek de boventoon en stond opwekkingsprediking onder de verdenking van Arminianisme. Maar ook in deze milieus was het niet onmogelijk dat onkerkelijken tot bekering kwamen. Soms waren zij immers huis- of gezinsgenoten van de gemeenteleden⁷ en op velerlei manieren konden ‘kloppingen’ of ‘indrukken’ hun geweten doen ontwaken. Maar deze ‘krachtdadige’ bekeringsen werden bijna altijd ervaren door individuele personen, vaak buiten de muren van het kerkgebouw. De prediking van het bevindelijk zelfonderzoek leidde ook al niet tot collectief doorbrekend besef van geloofszekerheid, die de indruk in een opwekking zou kunnen geven.

Toch komen we in negentiende-eeuwse bronnen nog echo’s van opwekkingen tegen in bevindelijke kringen. In de periode tussen 1780 en 1834 gaat het dan om de ongedeelde Hervormde kerk in plaatsen waarvan we uit later tijd de bevindelijke inslag kennen: Zwartsluis (1782), Woudenberg (1788/9), Oud-Beijerland (1801/2), Genderen (1819), Nijkerk (1821). In de eenmaal afgescheiden kerken was ook, maar steeds minder, sprake van opwekkingsverschijnselen.

De Ledeboeriaanse predikant D. Bakker, die vanaf 1865 ook buiten Zuid-Beveland preekte, ontmoette daar soms luisteraars die last veroorzaakten “met hunne bewegingen, met knikken, schudden, beven, flauwten, uitroepen, gillen, janken, enz.” Bakker zag veel liever, zoals de meeste bevindelijke predikanten, stille aandoeningen die wél zichtbaar mochten zijn. Daarbij kunnen we denken aan het gebruik van een zakdoek of het bevestigend knikken op bepaalde passages in de preek.⁸ Over de Ledeboeriaanse gemeente Westkapelle in dezelfde tijd wordt verteld dat er geregeld bekeringsen plaatsvonden. Werd er in drie of vier weken niemand bekeerd, dan kwam men samen “om in het gebed den Heere te vragen... waarom [Hij] Zijn hand zo stil hield.”⁹ In het naburige Domburg vond rond 1875 een opwekking plaats die de Ledeboeriaanse gemeente van Aagtekerke van nieuwe leden voorzag en in 1879 was er een opwekking in Doetinchem waaruit negen jaar later een zelfstandige Oud-Gereformeerde Gemeente ontstond.¹⁰

Het verdwijnen van de waardering voor emotionaliteit was natuurlijk niet hetzelfde verschijnsel als het steeds minder voorkomen van opwekkingen in bevindelijke kring, maar het één moet het ander wel in de hand hebben gewerkt. Toch bleef de mentale erfenis uit de honderd jaar na 1750 een rol spelen in later tijd. Voor eigen kring bedoelde bekeringsgeschiedenissen werden in de negentiende eeuw zoveel herdmdkt dat bijna van een cultus gesproken

⁶ Van Lieburg, *Stille Luyden*, 17.

⁷ Van der Laarse, *Bevoogding*, 205.

⁸ H. Florijn, *Ds. Daniël Bakker. Zijn leven, opvolgers, gemeenten, brieven* (Zwijndrecht 1985) 45.

⁹ W.C. Lamain, *Een terugblik* (Zwijndrecht 1983) 44.

¹⁰ *Kerkhistorische Kroniek* 1 (1964) 9-10

kan worden.¹¹ En dikwijls heb ik van oude mensen in Zeeland gehoord dat ‘die oude dominees’ in de Gereformeerde Gemeenten net zo lang preekten tot ze tranen zagen in de gemeente.

De historicus A. A. van Schelven wees er in 1914 op dat de bevindelijke vroomheid vooral waardering heeft voor “wat er dik op ligt.” Belangrijker dan de zuiverheid van aandoeeningen was volgens hem het criterium dat ze ‘krachtig’ moesten zijn. “De aanwezigheid van zondekennis erkent het eigenlijk eerst dan, als er een soort wanhoop, een verslonden worden van droefheid is.” Hetgeen men ten aanzien van het eigen geloof niet volledig duidelijk voelde, werd als niet bestaand beschouwd, ware gemeenschap met God betekende wegsmeden in de liefde Gods. “Uiteraard met dit gevolg”, aldus Van Schelven, “dat de nuchtere en tegenover zichzelf eerlijke karakters nooit verder komen dan tot een zekere bekommerning” en de emotionele karakters in hun geest van alles meemaken.¹² “In een aantal gevallen werd mijns inziens dit ‘meemaken’ door de omstandigheden bevorderd, namelijk wanneer het ontwaakte geweten door het ontbreken van geestelijke begeleiding stuurloos rond bleef tobben.”

We zien hiervan een voorbeeld in het geestelijk leven van Maartje Beket rond 1850 te Sommelsdijk. Zij schrijft: “Ik had ook niemand die mij in dien weg te hulpe kwam, ook geen leeraars die mij den rechten weg konden aanwijzen.” Zo lag er dus soms ook een relatie tussen de overheersing van moderne prediking in bepaalde regio’s in de negentiende eeuw en de langdurigheid van de bevindelijke bekeringsweg.¹³ Duidelijk is in elk geval dat daar waar zich op den duur vormen van bevindelijk gemeentelven ontwikkelden, die vaak het stempel droegen van deze ‘interim-periode’: de relatie tussen individuen (een alternatief voor zowel opwekking als voor een regulier kerkelijk leven!) had een tijdlang alle andere aspecten van het gemeentelven overheerst.

[9] Een aarzelend begin van boven-lokale oriëntatie

De bevindelijke bekeringslectuur en de uitgaven van preken van oude schrijvers waren de duidelijkste tekenen dat de bevindelijken in de 19e eeuw zich ‘nationaal’ begonnen te oriënteren. Tijdschriften, zoals de Christelijke Afgescheidenen die hadden, kenden zij nog niet. Net als hun streekgenoten werden zij mede bepaald door het verleden en wel door de verschillende mate van doorwerking van reformatorische en gereformeerd-piëtistische prediking in de verschillende regio’s van Nederland. Zo ging de relatieve aandacht voor vormelijkheid en kerkelijke structuren, het ‘gematigd karakter’ van de mystiek (Van Schelven) in Zeeland terug op de sterke doorwerking van de eerste fase van de Nadere Reformatie. Op de Veluwe speelde de late protestantisering een rol in het aan de ‘saksische volksaard’ ontleende “onverwoestbaar geloof in de voorbeschikking Gods”.¹⁴

In de Alblasserwaard was de sterke doorwerking van de Nadere Reformatie merkbaar toen na gematigd vrijzinnige prediking in de eerste helft van de eeuw, orthodoxe evangelisten er vanaf 1860 veel respons kregen. In de Betuwe werden nog tot aan hetbegin van de twintigste eeuw resten van voor-reformatorische vroomheid gevonden (Tauler), gecombineerd met een diep geworteld besef van ‘de slechts zeer betrekkelijke werkelijkheid van het leven en de wereld’. Naast deze ‘soort van primitieve filosofie’ werd er echter ook levende gereformeerde vroomheid gevonden, die terugging op invloeden op generaties uit een vrij ver verleden. De pantheïstische mystiek van Jakob Brill tenslotte, met haar rationalistische inslag,

¹¹ L.E. Groenendijk, ‘De spirituele (auto)biografie als bron voor onze kennis van de religieuze opvoeding en ontwikkeling van Nederlandse piëtisten’, in: *Leren geloven in de Lage Landen* (Amsterdam 1993) 63.

¹² A.A. van Schelven, *De bewerking ener piëtistische gemeente* (Goes 1914), 37-38

¹³ M. Beket, *Gods vrijmachtige genade verheerlijkt* (Rotterdam, z.j.) 10.

¹⁴ A.A. van Schelven, ‘Het Zeeuwsche Mysticisme’, *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* V (1916), 141-162; W. Banning (red.), *Handboek pastorale sociologie* (Veluwe).

was rond 1900 nog goed merkbaar onder de bevindelijken van het uiterste Zuidoosten van Friesland.¹⁵

Een relatief spaarzaam contact met andere streken kenmerkte waarschijnlijk de landbouwgebieden van Oost-Nederland, die van Zeeuws-Vlaanderen en de Zeeuwse eilanden langs de Noordzee, de duinstrook en het hart van Zuid-Holland. Hier was de samenleving relatief stabiel en wist men minder van andere streken. Daarnaast was er een bevindelijk ‘kernegebied’ waar de bevindelijken elkaar, zeker aan het eind van de 19^e eeuw, kenden van werkelijke contacten of in elk geval van horen zeggen.

Dat kerngebied bestond ten eerste uit de niet genoemde delen van Zuid-Holland, waar in de negentiende eeuw erg veel verhuisd werd doordat het er in de ene plaats economisch voor de wind ging, in de andere juist erg slecht. Verder behoorde ertoe het gebied van de binnenschipperscultuur die een verbindende schakel vormde in bevindelijk Nederland: een gebied dat zich langs rivieren, vaarten en kanalen uitstrekte van zeg maar Hansweert tot aan Hoogeveen. Zo noemde de Doesburgse stadsbrugbaas Egben de Goode zich aan het begin van zijn autobiografie “het geheele land door bekend bij al de schippers en andere romen waarmee ik verkeer heb.”¹⁶

De migratie die in Zuid-Holland dus meer plaatsvond dan elders zorgde voor de stichting van nieuwe bevindelijke gemeenten daar men de neiging had prediking te zoeken die aansloot op wat men van huis uit gewend was. Historici die, zoals C. Dekker, benadrukken dat in de 19^e eeuw de kerkelijke kaart nieuw ingekleurd werd door uitstraling van predikanten, geven dan ook zelden voorbeelden uit Zuid-Holland. Het is juist naar de bevindelijke ‘buitengebieden’ dat zij verwijzen: bijvoorbeeld naar de invloed van Budding, Van Dijke en Boone op de Zeeuwse eilanden. Het patroon dat we daar aantreffen, de werking als van een olievlek vanuit een bepaald centrum, maar met een beperkte actieradius, hoort nog bij de traditionele situatie. Daarin fungeerden naast predikanten voornamelijk onderwijzers en reizende boekverkopers als contactpersonen tussen de verschillende regio’s.

‘Afhankelijk leven’ niet meer voor allen

Een van die boekverkopers was de straatarme Johannes van der Reijden, die zoals veel van zijn bevindelijke tijdgenoten die een levensgeschiedenis achterlieten, veel uitredingen door Gods hand beschrijft. Uitredingen zoals het tegenkomen van geloofsgenoten in den vreemde, klanten voor een handelsman juist wanneer hij aan de grond zit, gunstige wind voor een schipper en in vele gevallen de helpende hand van een weldadige naaste.

Deze levensgeschiedenissen vormen een weerlegging van de veronderstelling dat de bevindelijk gereformeerden in de negentiende eeuw voortdurend met hun zieleheil worstelden: de maatschappelijke omstandigheden waren meestal zo ongewis dat veel van hun aandacht door concrete noden in beslag genomen werd.¹⁷ Dat gold natuurlijk veel minder voor degenen met een betere maatschappelijke positie. Soms figureren de Afgescheidenen in deze laatste positie, zoals in het verhaal van Van der Reijden over het dorp De Lier. De mannen met wie hij daar in aanraking komt zijn de Christelijke Gereformeerde ouderlingen en diakenen, waarschijnlijk veel welgestelder dan de boekverkoper zelf. Als hij hen zijn beke-

¹⁵ Pas later in de twintigste eeuw zouden deze zo verschillend: typen van geloofsbeleving in de Gereformeerde Gemeenten elkaar tegen komen en vervolgens botsen en/of elkaar beïnvloeden, zie: J.P. Zwemer, *In conflict met de cultuur* (Kampen 1992); J.W. Aalders, ‘In de Betuwe’, in S.F.H.J. Berkelbach van den Sprenkel e.a., *Kerkerkwerk. Beschrijvingen van den arbeid der Hervormde kerk in stad en land* (Nijkerk 1935) 103-120; J. Waterink, *Het godsdienstig leven in Friesland's Zuid-Oosthoek* (Nijverdal 1917).

¹⁶ E. de Goode, *Belangrijke brief over de Afscheiding* (Gorinchem z.j) 5. (ten onrechte vermeld in het notenapparaat van ‘De kleine luyden’ als: E. de Goode, *Eene korte en eenvoudige beschrijving*, op pag. 6.

¹⁷ Bijv.: A.Th. van Deursen, in *De stille luyden*, 85.

ringsverhaal vertelt, wordt het afgekeurd, waarbij de kerkeradsleden hem bestraffen voor het opsommen van zijn vele uitreddingen. Die konden niet van God afkomen, dachten ze.¹⁸

Van der Reijden interpreteert de situatie vanuit de veronderstelling dat hij voor zijn bekeringsverslag slechts een beroep op zijn geheugen gedaan had en het dus zonder de ‘voorlichting door den Heiligen Geest’ had moeten stellen. Wat de kerkeradsleden betreft zou ik het vermoeden willen uitspreken dat ze juist door de vele wonderlijke uitreddingen in Van der Reijdens verhaal zijn gaan twijfelen aan zijn oprechtheid. Zulke bijzondere uitreddingen in zo’n menigvuldigheid als deze boekverkoper verhaalde, maakten zij waarschijnlijk zelf in de verste verte niet mee! Zijn het ook niet de Afgscheidenen aan wier adres soms het verwijt gericht wordt, dat zij de voorvaderlijke eenvoud verlaten hebben? Dat betekende toegenomen welvaart en dus een veel kleinere kans op situaties waarin echte uitreddingen kunnen plaatsvinden.¹⁹

Ook de algemene bezoeken, plagen die ook andere mensen treffen zoals veeziekte, natte of droge jaren, overstromingen, werden op twee manieren geïnterpreteerd. Wanneer Maartje Beket schrijft over een tijdstip ergens in de jaren 1870 of 1880, horen we een machteloze aan het woord die slechts constateert dat de Heere de vissen der zee weggenomen had en ziekte onder de varkens gegeven had “daar veler arme menschen hope voor de winter nu verloren is.” Hier sprak een machteloze die in deze bezoeken geen morele orde kon herkennen, geen reden voor deze rampen wist te noemen en hoogstens troost kon putten uit het vermoeden dat dit handelen Gods met Zijn ondoorgrondelijke wijsheid verband zou houden.²⁰

[10] Veel andere bevindelijken, en waarschijnlijk eerder degenen die zelf niet lijfelijk door zulk onheil getroffen waren, brachten deze natuurrampen in verband met Gods toorn over het zedelijk peil der bevolking. Daarmee stonden zij in een traditie waarin de 17^e- en 18^e-eeuwse predikanten in hun boetpreken over land en volk, hen voorgegaan waren. Zulke preken werden in bevindelijke kring nog gelezen – daar het meest van al – en dat bevorderde ongetwijfeld deze interpretatie. Bevindelijke voorgangers pasten zelf zulke uitleg van overstromingen en ziekten dan weer toe in hun preken, zodat voor de ogen van de hoorders bevestigd werd dat zo’n morele orde nog gold. We zien hier een zekere parallellie met het ingrijpen van God in het persoonlijke leven dat voor de gelovigen de functie heeft om hen op de rechte pad te brengen, dus een correctie is op de levenwandel.

Ik denk dat in deze theologisch geschoolde of gevormde bovenlaag van de bevindelijken die niet aarzelde een morele orde te poneren in de maatschappij, een overgangstype naar een modernere mentaliteit gezien kan worden. Zij heeft immers naast de eenvoud van het vertrouwen op de Voorzienigheid Gods, ook in tegenspoed, een zekere orde geïntroduceerd waarin niet het individu ten overstaan van God, maar grootheden als land en volk een hoofdrol spelen.²¹ De onbegrijpelijkheid van gebeurtenissen gold voor mensen als Maartje Beket als troost: God zou wel weten wat goed was.

Voor degenen die ten aanzien van dezelfde gebeurtenissen steeds Gods bedoeling wisten te benoemen, gold niet alleen het gevaar dat ze verstrikt raakten in een of andere

¹⁸ J.W. van de Reijden, *De wonderlijke leidingen der goddelijke voorzienigheid* (Rijsen 1981) 41.

¹⁹ Ibid., 41 ; J. Boeder, *Ds. Van den Broek en de gemeente van Enkhuizen* (Enkhuizen 1958) 18; A. Janse, *Een ernstig woord aan het kleine overblijfsel van Neerlands Zion in deze dankere en strijdvolle dagen* (Kampen 1897) 13.

²⁰ Beket, *Gods vrijmachtige genade*, 23-24.

²¹ Vgl. Jan Zwemer, ‘De grote verwarring. Historische kritiek op beginseldenken’, *Transparant* 6.3 (1995) 15-20.

ideologie (bijvoorbeeld de morele orde rondom ‘God, Nederland en Oranje’²² maar ook neigden ze er toe zich apart van de rest van de bevolking op te stellen.²³

Zo ontstond een splitsing op het mentale en ideologische vlak tussen een bovenlaag van vooral Afgescheidenen en de vele anderen, waaronder de meeste bevindelijken, die nog ervoeren een speelbal op de golven van de maatschappij te zijn en die zich vastklemden aan de hoop op de Voorzienigheid. Deze splitsing, die dus mede onder invloed van maatschappelijke (economische) factoren tot stand kwam, versterkte de afstand tussen de Afgescheidenen en later de Christelijke Gereformeerden enerzijds en de bevindelijkheid anderzijds. Die afstand speelde later in de twintigse-eeuwse kerkgeschiedenis weer een eigen rol.

Besluit

De negatieve waardering (bij o.a. Van Schelven, Van Lieburg en Graafland) voor een aantal van de genoemde ontwikkelingen bij de bevindelijk gereformeerden in de negentiende eeuw valt strikt kerkhistorisch gemakkelijk te verklaren. De bevindelijk gereformeerden begonnen immers vanaf een (nog) onduidelijk tijdstip de vrije werking van de Geest minder te waarderen en theologie te overwaarderen ten opzichte van de Schrift, Geest en Schrift zijn onverbrekkelijk met elkaar verbonden en wie ze gaat verwaarlozen ten gunste van aan mensen ontsproten stelregels of stellingen, ondervindt daar de terugslag van, al is de theologie die men hoog houdt in het verleden nog zo passend geweest op de toenmalige situatie.

Het lijkt mij belangrijk voor de bevindelijk gereformeerde bevolkingsgroep van heden dat dit besef – door historisch materiaal ondersteund – in de plaats komt van het veelvuldige beroep op de eigen traditie, die min of meer als een continuüm wordt voorgesteld.²⁴ De door Van Lieburg geredigeerde bundel *De Stille Luyden* mag gelden als een eerste aan ze voor een niet slechts ‘morfologische’ bestudering van de bevindelijk gereformeerde bevolkingsgroep in de negentiende eeuw. Natuurlijk waren er eerdere studies, zoals die van Florijn, die zich tot een of enkele gebieden beperkten, maar *De Stille Luyden* liet weinig terrein onbetreden: theologie, dagelijks leven, afhankelijkheid, bevindelijke oecumene en nog veel meer komt er in aan bod. Mijn poging om in dit artikel – door een combinatie van kerkhistorische met ‘gewone’ reguliere historische methoden – nog eens op een rijtje te zetten wat we nu al weten over het overgangskarakter van de negentiende eeuw voor de bevindelijk gereformeerde ‘traditie’ is dan ook voornamelijk geïnspireerd op de inhoud van dit onderzoek.

Ik hoop in elk geval duidelijk gemaakt te hebben dat de waardering voor opwekking en emotie en ook de afhankelijkheidsbeleving onder de bevindelijk gereformeerden eertijds (veel) groter was dan later. Verder lijkt mij aangetoond dat er in de negentiende eeuw in de geloofsbeleving onderscheid bestond naar regio, maar dat in een deel van bevindelijk gereformeerd Nederland (het centrale ‘kerngebied’ langs de wateren met binnenscheepvaart) het eerder kwam tot uitwisseling van geloofservaringen dan in de meer geïsoleerde streken daarbuiten. Hoe deze vier gegevenheden de strikt kerk- en dogmenhistorische ontwikkelingen in de negentiende en twintigste eeuw hebben beïnvloed, blijft nog onderwerp van studie. Wie waagt zich aan dit spannende onderwerp?

© J. Zwemer / *Transparant* (1997) €K

Dit artikel is OCR gescand en kan dus kleine tiepvoudjes bevatten

²² Ibid.

²³ De enige (ideologische) uitweg was dan het consequent hanteren van de gedachte van het zelf medeschuldig zijn, zoals vooral in Ledeboeriaanse en Stammiaanse werd aangetroffen.

²⁴ Vgl. J.Zwemer, ‘Spijt, standaard visie en sentimenten’, in *Het gevaar van het hellend vlak* (Kampen 1994) 14-22 en ‘Misverstanden omtrent de bruiloftzaal’, in idem; 120-145 over o.m. de visie op de Gouden Eeuw, de leer van de Gereformeerde Gemeenten, kledingvoorschriften en isolementsstreven.